

Розділ II □ Кримінальна відповідальність та її підстави

§ 1. Поняття кримінальної відповідальності

1. У КК часто застосовується термін «кримінальна відповідальність» (наприклад, ст. 2 має назву «Підстава кримінальної відповідальності»; розділ II — «Закон про кримінальну відповідальність»; розділ IX — «Звільнення від кримінальної відповідальності»), але при цьому КК ніде не розкриває її поняття, хоча проводить відмінність кримінальної відповідальності від покарання (наприклад, розділи X, XI і XII Загальної частини КК називаються відповідно «Покарання та його види», «Призначення покарання», «Звільнення від покарання та його відбування»). У науці кримінального права також немає єдиного розуміння кримінальної відповідальності: одні автори ототожнюють її з кримінальним покаранням; другі характеризують кримінальну відповідальність як певного роду обов'язок особи, що вчинила злочин; треті розглядають її як конкретні кримінально-правові відносини; четверті розуміють кримінальну відповідальність як реалізацію санкції кримінально-правової норми; п'яті — вважають кримінальну відповідальність осудом винного обвинувальним вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання або без нього тощо.

2. При визначенні кримінальної відповідальності слід виходити з того, що вона є одним із видів публічно-правової відповідальності. І хоча остання в правознавстві розуміється по-різному, проте у вузькому, спеціально-правовому, значенні вона тлумачиться як відповідальність ретроспективна, тобто як відповідна реакція держави на вчинене в минулому правопорушення. З цього погляду публічно-правову відповідальність можна визначити як вид і міру обмеження державною владою передбачених законом прав і свобод особи, яка вчинила правопорушення.

Поняття кримінальної відповідальності відповідає родовим ознакам публічно-правової відповідальності і водночас характеризується своїми видовими, відзначальними ознаками. Ними є такі:

1) кримінальна відповідальність — це вид державного примусу, що виражається на-самперед в осуді злочинця та його діяння обвинувальним вирокom суду, а також у покладанні на винного додаткових позбавлень і обмежень;

2) вид і міра обмежень особистого (наприклад, позбавлення волі), майнового (наприклад, штраф) або іншого характеру (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади) визначені тільки в кримінальному законі, передусім у санкції відповідної кримінально-правової норми;

3) кримінальна відповідальність являє собою реальну взаємодію суду і спеціальних органів виконавчої влади держави та особи, визначеної винною у вчиненні злочину, внаслідок чого ця особа зазнає певних обмежень; 4) зазначення таких обмежень завжди має вимушений, а не добровільний характер, оскільки їх застосування є обов'язком суду та спеціально уповноважених на це органів держави; 5) кримінальна відповідальність можлива тільки за вчинення злочину, що виступає як підстава такої відповідальності. З урахуванням викладеного кримінальна відповідальність — це передбачене КК обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вирокu суду і здійснюється спеціальними органами виконавчої влади держави.

3. Як уже відзначалося, поняття кримінальної відповідальності відбиває факт реальної взаємодії особи, що вчинила злочин, і суду та спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому здійснюється в рамках певних правовідносин, що називаються кримінально-правовими. Одні з науковців вважають, що ці правовідносини виникають із моменту вчинення злочину. На думку ж інших, вони виникають з моменту або порушення кримінальної справи, або притягнення особи як обвинуваченого, або навіть із моменту винесення чи набрання законної сили обвинувальним вирокom суду. Відповідь на це та інші запитання залежить від розуміння того, що являють собою ці правовідносини, який зміст мають їх структурні елементи, у чому виражається їх взаємодія, в якому співвідношенні перебувають кримінальна відповідальність та аналізовані правовідносини і т. д.

Вважається, що з моменту, коли особа вчинила злочин, між нею та державою виникають певні юридичні відносини, внаслідок яких у держави з'являються владні повноваження щодо особи, яка вчинила злочин, а в останньої — обов'язок підкоритися законному обмеженню державою її певних прав і свобод. При цьому, звичайно, така особа має право вимагати від держави, щоб її дії були правильно кваліфіковані; щоб покарання було призначено лише в рамках санкції тієї статті КК, яка передбачає вчинений нею злочин, при врахуванні відповідних положень Загальної частини КК тощо. У свою чергу, держава повноважна засудити злочинця за вчинене ним діяння, а також обмежити його правовий статус у рамках строків давності притягнення до кримінальної відповідальності і строків погашення або зняття судимості, проте при цьому вона зобов'язана забезпечити правильну кваліфікацію скоєного, призначити покарання відповідно до вимог КК з урахуванням тяжкості вчиненого злочину, особи винного, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, тощо. Вочевидь, що зазначені повноваження держави та права особи, яка вчинила злочин, мають кримінально-процесуальну природу.

Разом з тим повноваження держави щодо обмеження на підставі КК прав і свобод особи, яка вчинила злочин, та обов'язок останньої зазнати цих обтяжень становлять юридичний зміст кримінально-правових відносин, що виникають з моменту вчинення злочину, незалежно від того, виявлено злочин органами держави чи ні (доказом цього слугує хоча б те, що строки давності відповідно до ст. 49 КК починають обчислюватися саме з дня вчинення злочину). Процесуальні ж акти порушення кримінальної справи, притягнення особи як обвинуваченого або винесення обвинувального вироку не породжують і не створюють кримінально-правових відносин, а лише констатують їх, оскільки і до винесення цих актів між злочинцем і державою уже виникли реальні юридичні відносини. Суб'єктами таких відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з другого — держава. Ці правовідносини є динамічними, вони увесь час розвиваються, уточнюються і змінюються внаслідок дій суб'єктів щодо реалізації їх взаємних прав і обов'язків (наприклад, винний може з'явитися із зізнанням, активно сприяти розкриттю злочину, відшкодувати заподіяну шкоду та ін., що у свою чергу породжує у відповідних органів і службових осіб обов'язок урахувати ці обставини при визначенні міри відповідальності чи зовсім звільнити особу від кримінальної відповідальності тощо). На певному етапі розвитку правовідносин органом, який представляє державу, виступає суд. Саме обвинувальний вирок суду остаточно засвідчує існування кримінальних правовідносин. Вирок є формою виразу державного осуду злочинця і вчиненого ним діяння та індивідуалізує вид і міру тих обмежень, яких повинен зазнати засуджений. Отже, з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком правовідносини досягають своєї повної визначеності. Об'єктом таких правовідносин є ті особисті, майнові чи інші блага особи, обмеження яких передбачається в санкції кримінально-правової норми, за якою особа визнається винною у вчиненні злочину і які визначені обвинувальним вироком суду. По суті таким об'єктом є кримінальна відповідальність. Надалі, при відбуванні засудженим покарання, суб'єктами, які представляють державу в кримінально-правових відносинах, виступають органи, що відають виконанням призначеного судом покарання. Паралельно з

кримінально-правовими тут виникають і розвиваються кримінально-виконавчі правовідносини.

Кримінальні правовідносини існують, за загальним правилом, з моменту вчинення злочину протягом усього часу відбування засудженим покарання та ще якийсь час після цього, а саме — до моменту погашення або зняття судимості (ст. 89 КК). Однак кримінально-правові відносини можуть бути припинені і на більш ранньому етапі. Підстави такого припинення можуть бути різними, наприклад смерть особи, закінчення строків давності (статті 49 і 80 КК), звільнення особи від кримінальної відповідальності (статті 45-48 КК), видання акта амністії або помилування (статті 85-87 КК) та ін.

У свою чергу, кримінальна відповідальність протікає в межах кримінально-правових відносин, але при цьому така відповідальність виникає з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили і закінчується, за загальним правилом, у момент погашення чи зняття судимості. Такий погляд на момент виникнення і припинення кримінальної відповідальності не є в науці кримінального права загально-визнаним. Багато хто з дослідників вважають, що кримінальна відповідальність виникає на більш ранніх стадіях — з моменту вчинення злочину, порушення кримінальної справи, затримання або арешту підозрюваного (обвинуваченого) тощо. Проте відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р., яким дано офіційне тлумачення ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

По-різному визначають і момент закінчення кримінальної відповідальності: момент припинення кримінально-правових відносин, відбування покарання, погашення або зняття судимості. Однак, якщо під кримінальною відповідальністю розуміти обмеження прав і свобод злочинця, то, вочевидь, вона має місце протягом усього часу відбування особою призначеного судом покарання, а також в окремих випадках протягом певного часу до моменту погашення або зняття судимості.

4. Розгляд взаємозв'язку кримінально-правових відносин і кримінальної відповідальності дає змогу зробити висновок про те, що кримінальна відповідальність може бути реалізована в таких трьох формах. Перша форма — засудження винного, що виражається в обвинувальному вироку суду, не пов'язаному з призначенням йому кримінального покарання. Так, відповідно до ч. 4 ст. 74 КК особа, яка вчинила злочин

невеликої або середньої тяжкості, може бути за ви-роком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з ураху-ванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно не-безпечною.

Другою формою реалізації кримінальної відповідальності є засу-дження особи, поєднане з призначенням їй конкретної міри покарання, від реального відбування якого засуджена особа звільняється. Так, від-повідно до ч. 1 ст. 75 КК, якщо суд при призначенні покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, об-меження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість злочину, особу винного та інші обставини спра-ви, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без від-бування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Третьою, найбільш типовою формою реалізації кримінальної від-повідальності є відбування винним призначеного йому судом покаран-ня (наприклад, відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк).

Останні дві форми реалізації кримінальної відповідальності ство-рюють для особи судимість як правовий наслідок її засудження до певної міри покарання. У той же час, як уже відзначалося, судимість має свої межі, зазначені в статтях 89 і 90 КК, які визначають межі кримінально-правових відносин та кримінальної відповідальності. Тому момент погашення або зняття судимості свідчить про припинен-ня як кримінально-правових відносин, так і кримінальної відповідаль-ності особи за вчинений злочин.

§ 2. Підстави кримінальної відповідальності

1. При визначенні підстав кримінальної відповідальності необхід-но відповісти на три запитання: 1) як обґрунтувати кримінальну від-повідальність особи, яка вчинила злочин?

2) за що особа підлягає кримінальній відповідальності? та 3) на якій правовій підставі вона підлягає такій відповідальності?

При відповіді на перше запитання йдеться про філософсько-етичне обґрунтування кримінальної відповідальності, тобто про те, чому суспільство і держава мають право докоряти людині, яка вчинила злочин, і на чому засновано такий докір? Відповідь на друге та третє запитання потребує з'ясування того, що є фактичною і юридичною підставою кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин.

2. Суспільство і держава виходять з того, що злочинець як особа, наділена свідомістю і волею, повинен бути здатен співвідносити свою поведінку з вимогами правових норм і тільки тому може підлягати кримінальній відповідальності за порушення чи недодержання їх вимог. Проте, аби обґрунтувати етичний закид такій особі, необхідно переконатися, що вона мала реальну можливість не порушувати зазначені вимоги. У зв'язку з цим слід з'ясувати, якою мірою взагалі люди-на вільна у виборі своєї поведінки, зокрема в тому, щоб утриматися від учинення злочину або вчинити його.

3. Іноді вважають (механістичний детермінізм, фаталізм), що людина подібна до машин, яка лише адекватно реагує на зовнішні та внутрішні подразники. Тому кожен вчинок людини, у тому числі злочин, є неминучим, оскільки він уже визначений усіма попередніми подіями, які мали місце в житті цієї людини. У такому разі людина — раб обставин, вона позбавлена можливості вільного волевиявлення і, отже, вільного вибору своєї поведінки, що фатально вже визначена. Тому прояв злочинної волі у вчиненому злочині є лише видимість свободи, уявна свобода, а якщо це так, то і неможлива моральна оцінка вчиненого. Отже, обґрунтування кримінальної відповідальності фаталісти бачать не стільки в засудженні злочинної волі, скільки в об'єктивній шкідливості злочину для суспільства.

Протилежний погляд (індетермінізм) зводиться до того, що єдиною причиною вчинення особою злочину є її абсолютна, нічим не обмежена свобода волі. Злочинна поведінка людини визначається злою волею, що існує незалежно від яких-небудь обставин, у тому числі від її розуму і совісті. Свободна воля, і тільки вона, обирає, як вчинити людині в даній ситуації. Тому обґрунтування засудження особи за вчинений злочин полягає в порочності цієї злої свободної волі злочинця.

Однак найбільш прийнятним є погляд (діалектичний детермінізм), відповідно до якого людина, опинившись перед вибором, учинити зло-чин або утриматися від цього, є залежною як від зовнішніх обставин, так і від власного розуму, совісті, переконань, схильностей, потреб, інтересів тощо. При цьому навряд чи правильно стверджувати, що тільки зовнішні обставини або тільки внутрішній стан особи фаталь-ним чином визначають її поведінку. Злочин, учинений людиною, є при-чинно пов'язаним як із її свідомістю, так і з оточуючою її об'єктивною дійсністю. Зовнішні обставини дійсно впливають на поведінку особи, але лише переламлюючись через її внутрішні психічні настанови, свідомість. Саме розум, совість, переконання тощо підказують людині, як вчинити їй у даній конкретній ситуації. Проте підстава для етично-го і правового засудження злочину і особи, яка його вчинила, є лише в тому разі, якщо ця особа мала об'єктивну можливість обрати з наявних варіантів поведінки (хоча б із двох) незлочинний спосіб досяг-нення поставлених цілей. Таким чином, наявність відносної свободи вибору вчинку (міра свободи) і є етичним обґрунтуванням кримінальної відповідальності конкретної особи за обраний нею злочинний варіант поведінки. У такому разі кримінальна відповідальність спроможна ви-ступати засобом впливу на свідомість і волю людей і тим самим є чинником, що детермінує їх поведінку в майбутньому. Отже, якщо людина свідомо обирає злочинний варіант поведінки, маючи можли-вість учинити інакше, то це й обґрунтовує можливість і необхідність з боку держави застосувати до неї покарання, що має на меті кару, а також запобігання вчиненню злочинів з боку як даної особи, так і інших осіб.

4. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК підставою кримінальної відповідаль-ності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. У цьому положенні за-кону міститься відповідь на запитання: за що і на якій підставі особа підлягає кримінальній відповідальності? Очевидно, що вона підлягає кримінальній відповідальності за вчинення такого суспільно небез-печного діяння, яке містить ознаки певного складу злочину, передба-ченого КК. Тому іноді говорять, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є склад злочину, оскільки саме склад — явище соці-альної реальності, яке структурує зміст учиненого суспільно небез-печного діяння.

У межах єдиної матеріальної підстави кримінальної відповідаль-ності можна виділити її фактичну та юридичну сторони. Фактична сторона — це вчинення в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння, а юридична — передбаченість такого діяння як складу злочину в КК. Підставою кримінальної відповідальності є повна відповідність фактичної і юридичної сторін учиненого суспільно небезпечного ді-яння.

5. Кримінальна відповідальність, як уже відзначалося, — це реакція держави на вчинений особою злочин. Така реакція виражається у певному правозастосовному акті органу держави, а саме — в обвинувальному вирокі суду. У зв'язку з цим розрізняють матеріальну і процесуальну підстави кримінальної відповідальності. Матеріальною підставою визнається вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки складу злочину, а процесуальною — обвинувальний вирок суду. Відповідно до ч. 2 ст. 2 КК особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

6. Частина 3 ст. 2 КК передбачає, що ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу. Цей припис розвиває положення ч. 1 ст. 61 Конституції України, відповідно до якої ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Контрольні запитання

1. Що визнається кримінальною відповідальністю?
2. З якого моменту виникає і припиняється кримінальна відповідальність?
3. Як співвідносяться між собою кримінальна відповідальність і кримінальні правовідносини?
4. Які існують форми реалізації кримінальної відповідальності?

5. Як обґрунтовується кримінальна відповідальність особи?

6. Що є матеріально-правовою підставою кримінальної відповідальності?